

Marcin Janowski

Uniwersytet Szczeciński
e-mail: marcin.janowski@wzieu.pl

**PROBLEM UBÓSTWA I WYKLUCZENIA
SPOŁECZNEGO W POLSCE NA TLE UE
A EKONOMIA SPOŁECZNA**

**POVERTY AND SOCIAL EXCLUSION
IN POLAND AT THE BACKGROUND
OF THE EU VS. SOCIAL ECONOMY**

DOI: 10.15611/pn.2018.539.07

JEL Classification: I 32, I 38

Streszczenie: Tematyka ekonomii społecznej w Unii Europejskiej nie traci na popularności od co najmniej kilku dekad. Podmioty ekonomii społecznej wykazują się większą efektywnością i skutecznością w rozwiązywaniu problemów społecznych krajów UE. Działania *stricte* rządowe, mające za zadanie rozwiązywanie problemów natury ekonomicznej, tj.: ubóstwa, rozwarstwienia ekonomicznego, i społecznej: defaworyzacji poszczególnych grup, wykluczenia społecznego, okazały się nieefektywne. Dlatego ekonomia społeczna jawi się jako atrakcyjne narzędzie do rozwiązywania tych problemów współczesnej Unii Europejskiej. Celem artykułu jest przybliżenie koncepcji ekonomii społecznej, która zdaniem wielu badaczy zajmuje ważne miejsce w walce z przejawami nierówności społeczno-ekonomicznej w Polsce i krajach Unii Europejskiej. Autor publikacji skupia się na podstawowych aspektach nierówności społecznych, do których zalicza ubóstwo i szeroko rozumiane wykluczenie społeczne.

Słowa kluczowe: ekonomia społeczna, cele społeczne, cele ekonomiczne, wykluczenie społeczne, ubóstwo.

Summary: The aim of the article is to present the concept of social economy, which is considered to be an important tool of social policy in Poland and the European Union. The author of the publication focuses on selected aspects of inequality, which includes poverty and social exclusion.

Keywords: social economy, social goals, economic goals, social exclusion, poverty.

1. Wstęp

Ekonomia społeczna, określana też jako przedsiębiorczość społeczna¹, wypełnia lukę spowodowaną nieefektywną polityką społeczną, opierającą się między innymi na przestarzałym modelu społeczeństwa opiekuńczego, zmianach demograficznych, zmianach kulturowych. Polityka społeczna krajów europejskich nie nadąża za dynamicznymi zmianami społecznymi i ekonomicznymi. Ponadto globalizacja rynków, nasilająca się rywalizacja w walce o rynki zbytu również mają wpływ na zwiększenie się zjawiska ubóstwa, wykluczenia społecznego czy defaworyzacji jednostek oraz całych grup społecznych. Polityka pomocy rządowej, sprowadzająca się do odgórnego przekazywania środków na realizację celów społecznych, niweluje tylko część problemów społecznych i ewidentnie wymaga wsparcia o nowe formy walki z wymienionymi niepożądanymi zjawiskami społecznymi. Ekonomia społeczna jawi się jako pomost łączący działanie wolnokonkurencyjnego mechanizmu rynkowego z interwencjonizmem państwowym, których zadaniem jest wzrost gospodarczy państw z uwzględnieniem sprawiedliwości i równości społecznej. Równość społeczna jest rozumiana jako stan, w którym każda jednostka nabywa prawa do sprawiedliwego korzystania z wszystkich aspektów życia społeczno-gospodarczego, co oznacza, że ma prawo i dostęp do wszystkich dóbr o charakterze wspólnym: edukacji, pracy, opieki zdrowotnej, kultury i nie może czuć się od nich odsunięta lub mieć przekonanie, że dostęp do wymienionych dóbr jest zróżnicowany z powodów finansowych, wyznaniowych, pochodzeniowych czy jakichkolwiek innych. Wyrównywanie różnic społecznych i ekonomicznych w działaniach przedsiębiorczości społecznej przybiera formę walki ze zjawiskiem ubóstwa oraz wykluczenia społecznego.

2. Charakterystyka istoty ekonomii społecznej, ubóstwa, wykluczenia społecznego

Przedsiębiorczość społeczna obejmuje w Unii Europejskiej blisko 2 miliony podmiotów ekonomii społecznej (PES). Przekłada się to na liczbę 11 milionów osób pracujących w tego typu przedsiębiorstwach [Social economy in the EU]. W Polsce liczba PES waha się około 100 tysięcy [ROPS 2017, s. 5-8], z przeważającą większością stowarzyszeń (blisko 80%), następnie fundacji, spółdzielni (socjalnych, inwalidów, Towarzystw Ubezpieczeń Wzajemnych – TUW) i pozostałych form, do których zalicza się między innymi Zakłady Aktywności Zawodowej (ZAZ), Kluby Integracji Społecznej (KIS), Centra Integracji Społecznej (CIS) [Budzewicz-Guźlecka 2016, s. 13]. Z powyższej statystyki wyłączone zostały podmioty Ochotniczych Straży Pożarnych (OSP).

¹ Pojęcia ekonomii społecznej i przedsiębiorczości społecznej będą w dalszej części artykułu używane zamiennie.

Ekonomię społeczną określa wiele definicji wynikających ze zróżnicowanego podejścia do badań nad tą tematyką. Jedne z nich podkreślają jej innowacyjny charakter, inne skupiają się na sposobie działania w oparciu o zaangażowanie społeczne, realizację celów, misję czy kryteria etyczne. Jak słusznie zauważyli R. Praszkiere i A. Nowak, ta mnogość definicji sprawia pewne trudności w przedstawieniu w sposób uniwersalny badanego zjawiska [Praszkiere, Nowak 2015, s. 38]. Najistotniejsze obszary przedsiębiorczości społecznej zostały zestawione w tabeli 1.

Tabela 1. Pięć wymiarów stanowiących szkielet przedsiębiorczości społecznej

Wymiary przedsiębiorczości społecznej	Opis
Cele	Przedsiębiorczość społeczna porusza się w wymiarze celów społecznych i ekonomicznych. W ekonomii społecznej ważna jest hierarchia tych celów. Cele społeczne są w przedsiębiorczości społecznej celami nadrzędnymi.
Innowacje	Wyznaczenie nowych sposobów rozwiązywania długotrwałych problemów w społeczeństwie można nazwać innowacjami społecznymi, które są nieodzowną częścią przedsiębiorczości społecznej.
Misja	Misja społeczna jest nieodzownym elementem, obecnym w przedsiębiorczości społecznej, który związany jest z rozwiązywaniem problemów społecznych.
Zmiany	Zmiany społeczne są naturalną konsekwencją innowacji społecznych i polegają na działaniach o zasięgu długofalowym.
Przedsiębiorczość	Przedsiębiorczość społeczną określa się jako dostrzeżenie szans i umiejętność ich wykorzystania oraz ponoszenie ryzyka. Z tym że w przypadku przedsiębiorczości społecznej do wyżej wymienionych cech należy dodać zaangażowanie w ideę społeczną i realizację jej w dłuższym czasie.

Źródło: opracowanie własne na podstawie [Praszkiere, Nowak 2015, s. 41].

Próba stworzenia jednej, uniwersalnej definicji, zawierającej wszystkie wymienione wyżej obszary, jest zadaniem trudnym. Przedstawione w tabeli 1 wymiary funkcjonowania ekonomii społecznej zawiera definicja J.G. Deesa, który uważa, że ekonomia społeczna wypełnia w rzeczywistości gospodarczej następujące role: podejmuje misje związane z tworzeniem i pielęgnowaniem wartości o charakterze społecznym, identyfikuje i nieprzerwanie wykorzystuje nowe okazje do realizacji misji społecznych, jest aktywnym uczestnikiem innowacji, adaptacji i uczenia się w obszarze społecznym, podejmuje ryzyko realizacji celów społecznych, wykazuje się odpowiedzialnością za kluczowych interesariuszy przedsiębiorczości społecznej [za: Praszkiere, Nowak 2015, s. 35]. Uzupełnieniem powyższej definicji może być ta, podana przez H. Babisa, według którego przedsiębiorczość społeczna to „sektor gospodarki, w którym organizacje są zorientowane na społeczną użyteczność,

a wypracowane przez nie nadwyżki służą realizacji celu społecznego” [Babis 2013, s. 11]. Jest ona istotna ze względu na wypuklenie hierarchii ważności celów w ekonomii społecznej. Cel społeczny dla przedsiębiorstwa społecznego będzie zawsze nadrzędny nad celem ekonomicznym.

Kolejnym zagadnieniem wymagającym wyjaśnienia jest zjawisko ubóstwa, związane z warunkami życia jednostki, które wskazuje na nierówności występujące w społeczeństwie. Ze względu na to wyróżnia się dwa podstawowe aspekty ubóstwa: absolutne (skrajne) oraz relatywne. Pierwsze z nich dotyczy jednostek lub osób (gospodarstw domowych), które nie mają możliwości zaspokojenia podstawowych potrzeb. Ubóstwo relatywne jest rozpatrywane jako forma nadmiernej nierówności. W tym podejściu za ubogie uważa się osoby, których poziom życia nadmiernie odbiega od pozostałej grupy społecznej [GUS 2017, s. 8]. Wymienione wyżej potrzeby i różnice w poziomie życia można rozpatrywać z kilku płaszczyzn, najczęściej jednak podejmowane są analizy ubóstwa ze względu na aspekt ekonomiczny, dotyczący wysokości budżetów gospodarstw domowych.

Wykluczenie społeczne, określane też jako ekskluzja społeczna, jest pojęciem stosunkowo nowym. W latach siedemdziesiątych ubiegłego wieku pojawiło się we Francji, potem w Wielkiej Brytanii. W Polsce rozpowszechniło się dopiero na początku XXI wieku za sprawą tłumaczenia dokumentacji UE, wypierając pojęcie marginalizacji społecznej. Podobnie jak w przypadku omawianych wcześniej definicji ekonomii społecznej czy ubóstwa problemu nastręcza znalezienie jednego, uniwersalnego określenia wykluczenia społecznego. Ponadto warto wspomnieć, że wykluczenie społeczne jest często błędnie utożsamiane z ubóstwem. Ubóstwo może być skutkiem wykluczenia, spowodowanym defaworyzacją na przykład na rynku pracy ze względu na niepełnosprawność czy poziom wykształcenia danej jednostki [Becker-Pestka, Kubiński, Łojko 2017, s. 7-9]. Sama ekskluzja ma cechy procesu i jest jego efektem poprzez umiejscowienie jednostki lub grupy w strukturze społecznej. Decydując się na jedną definicję, ujmującą problem w jak najszerszym aspekcie, można przytoczyć tę, która została zawarta w ustawie o zatrudnieniu socjalnym: „Wykluczeniu społecznemu podlegają osoby, które, ze względu na swoją sytuację życiową, nie są w stanie własnym staraniem zaspokoić swoich podstawowych potrzeb życiowych i znajdują się w sytuacji powodującej ubóstwo oraz uniemożliwiającej lub ograniczającej uczestnictwo w życiu zawodowym, społecznym i rodzinnym [...]” [Ustawa z 13.06.2003]. Wykluczenie społeczne zdefiniowane w taki sposób skupia głównie uwagę na osobach lub grupach osób dotkniętych tym problemem. Zalicza się do nich osoby bezrobotne, uzależnione od alkoholu czy narkotyków, bezdomnych, opuszczających zakłady karne, niepełnosprawnych fizycznie i umysłowo, uchodźców.

Za główne przyczyny wykluczenia uznaje się zjawiska o charakterze zbiorczym, takie jak ubóstwo materialne, niski poziom kapitału społecznego, a nawet procesy towarzyszące globalizacji, np. przekształcenia natury gospodarczej. Zjawiska o charakterze indywidualnym to niski poziom wykształcenia, niepełnosprawność, starzenie się, choroby i inne.

3. Problem ubóstwa i wykluczenia społecznego w Polsce na tle Unii Europejskiej

Zjawisko ubóstwa i wykluczenia społecznego w 2016 roku objęło w Polsce 8,22 mln osób, co stanowi 21,9% całej populacji. Wskaźnik ubóstwa i wykluczenia społecznego we wszystkich krajach UE wyniósł blisko 23,4%, co stanowiło grupę 117,5 mln osób [Eurostat: Polska liderem UE...]. Wynik określa dobrą sytuację Polski na tle innych państw UE. Ponadto warto dodać, że Polska osiągnęła pozycję lidera w UE, jeśli chodzi o najwyższy spadek wskaźnika ubóstwa skrajnego (o 1,6%), wyniósł on 4,9% w stosunku do roku 2015 [GUS: Spada skrajne ubóstwo w Polsce...].

Tabela 2. Wskaźnik ubóstwa i wykluczenia społecznego w wybranych krajach Unii Europejskiej w 2016 r. Wartość wyrażona w proc. całej populacji

Unia Europejska	23,4%
Czechy	13,3%
Finlandia	16,6%
Dania	16,7%
Holandia	16,8%
Austria	18%
Słowenia	18,4%
Luksemburg	18,55%
Niemcy	20,1%
Malta	20,1%
Belgia	20,7%
Polska	21,9%
Wielka Brytania	22,2%
Estonia	24,4%
Portugalia	25,1%
Irlandia	26%
Węgry	26,3%
Cypr	27,7%
Hiszpania	27,9%
Łotwa	28,5%
Chorwacja	28,5%
Włochy	28,7%
Litwa	30,1%
Grecja	30,5%
Rumunia	38,8%
Bułgaria	40,4%

Źródło: opracowanie własne na podstawie: [Eurostat: Polska na pierwszym...].

Choć sytuacja Polski poprawia się, należy pamiętać, że daleko jej jeszcze do liderów w walce z ubóstwem i wykluczeniem społecznym, takich jak Czechy, Dania czy Finlandia, gdzie wskaźniki te oscylują w granicach 13-17%. Szczegółowe dane zaprezentowano w tabeli 2.

Warto zauważyć, jak zmieniała się tendencja wzrostowo-sпадkowa ubóstwa i wykluczenia społecznego w krajach UE. Według danych Eurostatu od 2008 do 2012 roku liczba osób zagrożonych i wykluczonych społecznie systematycznie rosła do poziomu 25% całej populacji. Sytuacja uległa zmianie w okresie 2013-2016, kiedy zaczęła spadać do poziomu 23,4%. Oznacza to, że problem ubóstwa i wykluczenia w UE stał się poważny, a tendencja spadkowa ma wyjątkowo wolne tempo, które wyniosło w skali 8 lat zaledwie 1,6 punktu procentowego [Downward trend in..., s. 2]. Polska w tym samym okresie osiągnęła imponujący spadek z 31,5% w 2008, do 21,9% w 2016 roku, co oznacza, że udało się zmniejszyć współczynnik o 9,6 punktu procentowego.

Walka z ubóstwem i wykluczeniem społecznym dotyka różnych grup społeczeństwa. Najwięcej uwagi poświęca się tym, którzy są najbardziej bezbronni. Dlatego wskaźnik ubóstwa i wykluczenia społeczne często bada się wśród dzieci. W Unii Europejskiej problem ubóstwa i wykluczenia społecznego dotyka 25 mln dzieci, co stanowi ponad ¼ całej populacji. W Polsce ten problem dotyka 1 mln 648 tys. osób

nioletnich [Blisko jedna czwarta dzieci...]. Pociągające jest to, że liczba osób zagrożonych spada. Na tle UE Polska plasuje się w dolnej połowie z wartością 26,4% populacji dzieci do 17. roku życia. Pełne dane zaprezentowano w tabeli 3.

Jak wynika z badań, Polska zajmuje 14. miejsce wśród krajów UE. Natomiast jeśli pod uwagę weźmie się spadek zagrożenia ubóstwem i wykluczeniem wśród dzieci, zajmuje drugie miejsce, odnotowując znaczny spadek – o 6,6 punktu procentowego w stosunku do danych sprzed 8 lat. Niekwestionowanym liderem w tym rankingu jest Łotwa, której spadek wynosi aż 17,5 punktu procentowego.

Choć współczynnik zagrożenia ubóstwem i wykluczeniem społecznym spada zarówno wśród dorosłych, jak i dzieci, nie oznacza to, że nie trzeba szukać nowych sposobów walki z tymi zagrożeniami. Ekonomia społeczna jawi się jako potencjalnie skuteczne narzędzie do niwelowania tych niepożądanych zjawisk. Przedstawiciele środowiska przedsiębiorców społecznych posiadają nieoceniony potencjał w postaci zaangażowania i kierowania pomocy tam, gdzie jest ona najpotrzebniejsza. Dzieje się tak dlatego, że większa część ekonomii społecznej rozwija się w przestrzeni lokalnej, znając bowiem potrzeby, można reagować efektywniej, niż czynią to odgórnie instytucje państwowe.

4. Rola i miejsce ekonomii społecznej w walce z ubóstwem i wykluczeniem społecznym

Poszukiwanie skutecznych sposobów walki z ubóstwem i wykluczeniem społecznym stało się jednym z priorytetowych zadań wspólnoty UE, w tym Polski, co znajduje potwierdzenie w wielu strategicznie ważnych projektach polityki społecznej. W UE to Europa 2020, Agenda Społeczna czy Odnowiona Agenda Społeczna z 2008 roku. W Polsce strategię i programy polityki przeciwdziałania ubóstwu i wykluczeniu społecznemu to m.in.: Strategia Rozwoju Kraju 2020, strategię rozwoju kapitału społecznego, ludzkiego, regionalnego oraz Krajowy Program Przeciwdziałaniu

Tabela 3. Wskaźnik ubóstwa i wykluczenia społecznego wśród dzieci do lat 17 w wybranych krajach Unii Europejskiej w 2016 r. Wartość wyrażona w procentach całej populacji w wieku 0-17)

Unia Europejska	26,4%
Dania	13,8%
Finlandia	14,7%
Słowenia	14,9%
Czechy	17,4%
Holandia	17,6%
Niemcy	19,4%
Luksemburg	18,55%
Szwecja	20%
Austria	20%
Estonia	21%
Polska	26,4%
Litwa	32,4%
Włochy	32,8%
Hiszpania	32,9%
Węgry	33,6%
Grecja	37,5%
Bułgaria	45,6%
Rumunia	49,2%

Źródło: opracowanie własne na podstawie: [Blisko jedna czwarta dzieci...].

Ubóstwu i Wykluczeniu Społecznemu 2020, Krajowy Program Rozwoju Ekonomii Społecznej, regionalne programy operacyjne. Efektem wymienionych inicjatyw ma być tzw. inkluzja społeczna, czyli proces wychodzenia z wykluczenia społecznego (ekskluzji), polegający na stworzeniu osobom zagrożonym i bezpośrednio dotkniętym ubóstwem i wykluczeniem społecznym szans i zasobów potrzebnych do równego uczestniczenia w ekonomicznych, społecznych i kulturalnych aspektach życia.

Ograniczanie zjawisk ubóstwa i ekskluzyj społecznej powinno opierać się na synergii działań o charakterze ekonomicznym, politycznym i społecznym, dlatego też aktywna polityka społeczna i aspekt ekonomiczny powinny być uzupełnione o działania z zakresu ekonomii społecznej. Współpraca i równoczesne działania na trzech wymienionych wyżej płaszczyznach mogą przynieść wymierne efekty. Trzy płaszczyzny, na których powinny opierać się działania niwelujące ubóstwo i wykluczenie społeczne, przedstawili A. Woodward i M. Kohli [2003, s. 1-4]. Ich opis i charakterystykę prezentuje tabela 4.

Tabela 4. Płaszczyzny współpracy niwelujące zjawiska ubóstwa i wykluczenia społecznego

Płaszczyzna polityczna	Podjęmowanie działań na rzecz poszerzenia praw do wolności i zabezpieczenia społecznego jednostek. Stworzenie ogólnych regulacji pomocy i wspierania osób zagrożonych ekskluzyją i ubóstwem.
Płaszczyzna ekonomiczna	Zapewnienie jednostkom dostępu do pracy, a przez to do dodatkowych świadczeń o charakterze ogólnym, jak opieka zdrowotna, świadczenia rentowe i emerytalne.
Płaszczyzna społeczna	Wiąże się z działaniami między innymi w sektorze ekonomii społecznej, polegającymi na partycypacji społecznej. Największą zaletą działania w tej płaszczyźnie jest jej oddolny, regionalny charakter. Działania w tym obszarze muszą być uzupełnieniem dwóch poprzednich. Płaszczyzna społeczna opiera się na działaniach w ramach instytucji społecznych (trzeci sektor, PES) oraz grup nieformalnie zrzeszonych (środowisko lokalne, sąsiedzkie, rodzinne).

Źródło: opracowanie własne na podstawie [Sobczak 2015, s. 55].

Opisane powyżej obszary wskazują ekonomię społeczną jako ważny element w walce z ubóstwem i ekskluzyją społeczną. Kluczowe znaczenie w jej przypadku ma charakter lokalny działań przedsiębiorczości społecznej. Państwa UE ukierunkowują się coraz bardziej w stronę rozwoju lokalnego i regionalnego typu *bottomup*, polegającym na [Poławski 2015, s. 15]:

- wsparciu inicjatyw oddolnych,
- zdecentralizowaniu współpracy między podmiotami administracji publicznej i prywatnej,
- wykorzystaniu potencjału poszczególnych obszarów i wspieraniu lokalnych gospodarek.

Zwrócenie uwagi na rozwój lokalny zwiększa szanse na transparentność władz publicznych, sprzyja lepszej alokacji środków, powstawaniu bardziej wartościowych miejsc pracy, uwzględniających lokalne warunki i potrzeby.

Ekonomia społeczna aktywnie włącza się w trendy reform państw UE, podążających w kierunku decentralizacji, rozwoju lokalnego, zasady pomocniczości. Dzieje się tak dlatego, że przedsiębiorczość społeczna, kładąc nacisk między innymi na cele wspierające zatrudnienie, realizuje jednocześnie działania związane z integracją społeczną, przeciwdziałaniem ubóstwu i wykluczeniu społecznemu, stając się ważnym elementem nowej gospodarki krajów Unii Europejskiej.

Potencjał ekonomii społecznej to dwa miliony przedsiębiorstw działających w UE. Podmioty te dają pracę blisko 6,5% wszystkich zatrudnionych w krajach Unii [Monzon, Chaves 2012, s. 21]. Poprzez charakter działań, podejście do problemów ubóstwa i wykluczenia społecznego PES-y stały się ważnym elementem strategii społecznej Unii Europejskiej. Działając w oparciu o ideę solidarności, sprawiedliwości, integracji społecznej, są niezastąpionym narzędziem odbudowy spójności społecznej przy jednoczesnym zachowaniu odmienności lokalnej o charakterze ekonomicznym czy kulturowym. Mnogość form współpracy, jakie może podjąć społeczność z sektorem przedsiębiorczości społecznej, daje nieograniczone możliwości rozwiązywania wielu problemów w krajach unijnych, w tym niwelowania zjawisk ubóstwa i ekskluzji społecznej.

5. Podsumowanie

Walka z ubóstwem i wykluczeniem społecznym stanowi jeden z najważniejszych celów rozwojowych „Strategii na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającemu włączeniu społecznemu – Europa 2020”. W krajach Unii Europejskiej, szukając sposobów niwelowania niekorzystnych zjawisk ubóstwa i wykluczenia społecznego, dostrzega się coraz większe możliwości, jakie oferuje przedsiębiorczość społeczna: innowacyjny charakter działań, lokalizowanie problemów u ich źródeł, budowanie spójności społecznej, aktywizacja społeczna.

Współcześnie przedsiębiorczość społeczna buduje swoją coraz silniejszą pozycję pod względem ekonomicznym i społecznym, stając się nieocenionym i niezbędnym instrumentem polityki społecznej w Europie. Synergia inicjatyw odgórnych i oddolnych na płaszczyźnie społeczno-ekonomicznej okazuje się obecnie najsukuczniejszym sposobem walki z niepożądanymi zjawiskami ubóstwa i wykluczenia społecznego w Polsce i krajach Unii Europejskiej.

Literatura

- Babis H. 2013, *Istota ekonomii społecznej*, [w:] Babis H. (red.), *Zarządzanie podmiotami ekonomii społecznej*, Polskie Towarzystwo Ekonomiczne, Szczecin.
- Becker-Pestka D., Kubiński G., Łojko M., 2017, *Różne obszary wykluczenia społecznego w Polsce. Wybrane zagadnienia*, Exante, Wrocław.

- Budzewicz-Guźlecka A., 2016, *Idea przedsiębiorczości społecznej*, [w:] *Spółdzielnia uczniowska. Praktyczna nauka postaw kooperacji i przedsiębiorczości wśród uczniów*, Polska Fundacja Społeczeństwa Przedsiębiorczego, Szczecin.
- GUS, 2017, *Ubóstwo w Polsce w latach 2015 i 2016*, Departament Badań Społecznych i Warunków Życia, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- Janowski M., 2016, *Cele społeczne i ekonomiczne realizowane w podmiotach biznesowych i ekonomii społecznej*, [w:] Babis H. (red.), *Przedsiębiorczość społeczna jako forma aktywności ekonomicznej i społecznej w woj. zachodniopomorskim*, Print Group, Szczecin.
- Janowski M., 2015, *Przedsiębiorczość i ekonomia społeczna jako podstawa realizacji celów społeczno-ekonomicznych partnerstw lokalnych*, [w:] Babis H. (red.), *Funkcjonowanie partnerstw lokalnych*, Polskie Towarzystwo Ekonomiczne, Szczecin.
- Monzon J.L., Chaves F., 2012, *European Economic and Social Committee, The Social Economy in the European Union*, Brussel, Belgium.
- Poławski P., 2015, *Skuteczność i współpraca. O ekonomii społecznej i rozwoju lokalnym*, *Polityka Społeczna*, nr 11-12.
- Praszkier R., Nowak A., 2015, *Przedsiębiorczość społeczna. Teoria i praktyka*, Wolters Kluwer, Warszawa.
- ROPS, 2017, *Podmioty ekonomii społecznej w otoczeniu instytucjonalnym. Ekspertyza*, Regionalny Ośrodek Polityki Społecznej, Białystok.
- Sobczak M.J., 2015, *Spółdzielczość socjalna jako metoda ograniczania wykluczenia społecznego w Polsce na przykładzie województwa łódzkiego*, rozprawa doktorska, Uniwersytet Łódzki, Łódź.
- Ustawa z 13.06.2003 r. o zatrudnieniu socjalnym, Dz.U. z 2016, poz. 1828.
- Woodward A., Kohli M., 2003, *Inclusions and Exclusions in European Societies*, Routledge, London – New York.

Źródła internetowe

- Blisko jedna czwarta dzieci w Polsce zagrożonych ubóstwem. Nowe dane UE, Business Insider Polska, <https://businessinsider.com.pl/wiadomosci/ubostwo-wsrod-dzieci-w-ue-listopad-2017/49pzhtw> (22.04.2018).
- Downward trend in the share of persons at risk of poverty or social exclusion in the EU, Eurostat, Newsrelease, <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/2995521/9310033/3-16102018-BP-EN.pdf/16a1ad62-3af6-439e-ab9b-3729edd7b775> (22.04.2018)
- Eurostat: Polska liderem UE w walce z ubóstwem, Wprost, Wydarzenia, Kraj, Biznes, Gospodarka, <https://www.wprost.pl/kraj/10081407/Eurostat-Polska-liderem-UE-w-walce-z-ubostwem.html> (6.05.2018).
- Eurostat: Polska na pierwszym miejscu w UE w walce z ubóstwem, <http://www.pap.pl/aktualnosci/news,1126693,eurostat-polska-na-pierwszym-miejscu-w-ue-w-walce-z-ubostwem.html> (25.04.2018).
- GUS: Spada skrajne ubóstwo w Polsce, Rzeczpospolita, Ekonomia, Gospodarka, Dane gospodarcze, 25.09.2017, <http://www.rp.pl/Dane-gospodarcze/170929374-GUS-spada-skrajne-ubostwo-w-Polsce.html> (6.05.2018).
- Social economy in the EU, European Commission, http://ec.europa.eu/growth/sectors/social-economy_pl (6.05.2018).